

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

РЕЗНІК Олена Ігорівна

УДК 340.15 “4”/“5”

**ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ПРОЦЕСУ:
КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник кандидат юридичних наук, професор
МУЗИЧЕНКО Петро Павлович,
Одеська національна юридична академія,
професор кафедри історії держави і права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
ДАМІРЛІ Мехман Алішах огли,
Одеська національна юридична академія,
професор кафедри порівняльного правознавства
та європейського права;

кандидат юридичних наук, доцент,
КОВАЛЬОВА Світлана Григорівна,
Миколаївський державний гуманітарний
університет імені Петра Могили,
доцент кафедри теорії та історії держави і права

Захист відбудеться 11 жовтня 2008 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 в Одеській національній юридичній академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий 5 вересня 2008 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.Р. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Становлення і розвиток права як відносно самостійного явища має свою часову характеристику, яка транслюється в проблеми різного роду. Одна з них – періодизація історико-правового процесу, яка, як необхідна методологічна операція, має величезне концептуальне значення для історико-правового пізнання. Разом із тим, ця проблема належить до найбільш дискусійних, активно обговорюваних і найменш розроблених теоретико-методологічних проблем історико-правової науки. Її актуальність на сучасному етапі обумовлена також тим, що у пострадянській, зокрема українській, історико-правовій науці, після перегляду багатьма вченими відношення до марксистської формаційної теорії, звичайними явищами стали відмова від одних теоретичних схем і перебільшення ролі інших, заміна системної конструкції періодизації історико-правового процесу довільним поділом матеріалу із чисто суб'єктивних міркувань. Але якщо спроби періодизації політичної і соціально-економічної історії робилися давно і з успіхом, то позитивного вирішення цього питання стосовно історії права і політико-правової думки все ще не досягнуто.

Підвищення інтересу дослідників до проблеми періодизації історико-правового процесу як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі є характерним для останнього десятиліття. Серед українських учених, які нині працюють над питаннями періодизації історії держави і права України, слід назвати М. Дамірлі, О. Криворучко, П. Музиченка, М. Страхова, І. Усенка, О. Ярмиша та ін. У той же час є відсутнім системне дослідження зазначеної проблеми. Це, у першу чергу, стосується таких концептуальних питань, як методологічні підстави періодизації історико-правового процесу та її критерії. Дисертаційне дослідження певною мірою заповнює цю прогалину.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено у відповідності до Цільової комплексної програми НАН України “Актуальні проблеми історії українського національного державотворення”. Тема дисертації безпосередньо пов'язана з програмою наукових досліджень, які виконуються Одеською національною юридичною академією відповідно до теми “Правові проблеми становлення і розвитку сучасної Української держави” (державний реєстраційний номер 0101U001195). Тема дисертації є складовою частиною наукових досліджень кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії “Традиції і новації в сучасній українській державності і правовому житті: історичний аспект” (державний реєстраційний номер 0106U004970) на 2006 – 2010 рр.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексний теоретико-методологічний аналіз концептуальних основ періодизації історико-правового процесу.

Досягненню зазначеної мети служитимуть вирішення таких завдань:

здійснити аналіз стану розробки проблеми періодизації в історії

вітчизняної історико-правової науки і виявити її сучасний стан;

розробити понятійний апарат дослідження періодизації історико-правового процесу;

проаналізувати проблему періодизації у філософсько-історичних побудовах;

конструктивно-критично оцінити основні підходи до періодизації історичного процесу;

розробити методологічні основи періодизації історико-правового процесу;

виявити можливості існуючих підходів до періодизації історико-правового процесу;

сформулювати власне концептуальне бачення рішення проблеми періодизації історико-правового процесу.

Об'єктом дослідження є періодизація історико-правового процесу як важлива методологічна процедура.

Предметом дослідження є концептуальні аспекти періодизації історико-правового процесу.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є сукупність підходів і методів пізнання, виявлених і розроблених сучасною наукою та апробованих дослідницькою практикою.

Одним із провідних підходів до дослідження став системний підхід, оскільки періодизація як методологічна операція є різновидом систематизації, яка, в принципі, неможлива без розгляду історико-правового процесу як системи. Розгляд останньої як відкритої, такої, що взаємодіє з навколишнім середовищем, системи, що самоорганізується, потребував застосування синергетичного підходу.

Широко застосовані загальні принципи наукового пізнання: обґрунтованість, об'єктивність, всебічність та комплексний підхід до висвітлення досліджуваної проблеми. Основою дослідження стали також спеціальні наукові методи системного, історичного, структурно-функціонального та порівняльного аналізів. Так, за допомогою історичного методу аналізувався генезис проблеми періодизації у самій історико-правовій науці та філософії історії. Порівняльний метод використовувався при виявленні загального та особливого у різних конкуруючих підходах до періодизації.

Для досягнення поставленої мети в роботі використовувалися також закони та категорії діалектики (єдність історичного і логічного, абстрактного і конкретного, загального й особливого, одиничного й унікального) та формально-логічні прийоми (аналіз і синтез, індукція і дедукція).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше у вітчизняній юридичній науці здійснено комплексний теоретико-методологічний аналіз концептуальних основ періодизації історико-правового процесу.

Наукова новизна проведеного дослідження конкретизується в тому, що:

уперше:

висвітлено розробку проблеми періодизації в історії вітчизняної історико-правової науки, починаючи з 60-х років XIX ст. і до сьогодення; розроблено поняття “історико-правовий процес” і “періодизація історико-правового процесу”;

проаналізовано основні підходи до періодизації історичного процесу, що існують у філософсько-історичних наукових конструкціях минулого і сучасності;

запропоновано авторський підхід – багаточинник (синтетичний) – до періодизації історико-правового процесу;

удосконалено методологічні підстави (принципи та установки) періодизації історико-правового процесу;

набуло подальшого розвитку:

дослідження переваг і недоліків, а також можливостей синтезу формаційного і цивілізаційного підходів;

розробка концептуальних засад періодизації вітчизняної історії держави та права.

Практичне значення одержаних результатів. Викладені в дисертації положення, узагальнення, висновки можуть бути використані у:

– науково-дослідній сфері – для подальшого вивчення теоретико-методологічних проблем історико-правової науки та для побудови періодизаційних схем в історико-правових наукових дисциплінах;

– підготовці навчально-методичної літератури і написанні робіт з історико-правових дисциплін;

– навчальному процесі – при підготовці лекцій і проведенні семінарських занять із дисциплін “Історія держави і права України”, “Історія держави і права зарубіжних країн”, “Історія політичних і правових учень” та спецкурсів по цих дисциплінах.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії.

Основні положення, висновки та рекомендації доповідалися: на звітних наукових конференціях професорсько-викладацького й аспірантського складу Одеської національної юридичної академії: 8-й (22 – 23 квітня 2005 р. м. Одеса), 9-й (26 квітня 2006 р., м. Одеса), 10-й (27 – 28 квітня 2007 р., м. Одеса); 11-й (18 – 19 квітня 2008 р., м. Одеса), III Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих науковців, аспірантів і студентів “Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави” (4 – 5 березня 2005 р., м. Львів); IV Всеукраїнській науковій конференції правників-початківців, присвяченій пам’яті видатних учених-юристів П.О. Недбайла, О.В. Сурілова, В.В. Копейчікова (10 – 11 листопада 2006 р., м. Одеса), Міжнародній науково-практичній конференції “Другі Прибузькі юридичні читання” (24 – 25 листопада 2006 р., м. Миколаїв).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційної роботи знайшли відображення у чотирьох статтях, опублікованих у

наукових фахових виданнях, перелік яких затверджений ВАК України, а також у чотирьох тезах доповідей і повідомлень на науково-практичних конференціях.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, охарактеризовано його методологічну основу, показано наукову новизну його результатів, їх теоретичну і практичну цінність, надано інформацію про апробацію та публікацію основних положень і висновків дослідження.

У **першому розділі „Проблема періодизації історико-правового процесу: історія і сучасний стан”**, який складається із трьох підрозділів, висвітлено стан наукової розробки теми дослідження, здійснено за хронологічним принципом аналіз праць, в яких тією чи іншою мірою висвітлювалися питання, пов'язані з періодизацією історії.

У **підрозділі 1.1. „Проблема періодизації в дореволюційній вітчизняній історико-правовій науці”** детальний аналіз проблеми дозволив авторові дійти висновку, що у дореволюційній вітчизняній історико-правовій науці періодизація відносилася до важливих теоретико-методологічних проблем історико-правової науки. Видатні учені – історики права (К.О. Неволін, Ф.І. Леонтович, М.Ф. Владимирський-Буданов, М.М. Ясинський, М.Н. Капустін, Л.С. Белогриць-Котляревський, А.Н. Фатєєв і Ф.Ф. Зігель) розробці та періодизації історії права надавали особливого значення. При цьому, хоча деякі положення періодизаційних схем цих учених з позицій сьогодення застаріли, в цілому, теоретико-методологічні ідеї, запропоновані ними (особливо К.О. Неволіним, Ф.І. Леонтовичем і А.Н. Фатєєвим), приймалися багатьма істориками права зі значними чи меншими відступами на подальших етапах розвитку історико-правової науки і до певної міри зберегли свою наукову цінність до цих пір.

У **підрозділі 1.2. „Проблема періодизації в радянській історико-правовій науці”** зазначається, що в радянській історико-правовій науці некритичне прочитання праць основоположників марксизму привело до ухвалення п'ятичленної формаційної схеми періодизації історії, яка впродовж тривалого часу була єдино можливою й обов'язковою, що супроводжувалося відмовою від пошуку інших варіантів еволюції права й періодизації історико-правового процесу. У той же час, теоретико-методологічні розробки радянських учених із деяких питань періодизації можуть стати суттєвим підґрунтям для подальшого дослідження проблеми періодизації історико-правового процесу.

У **підрозділі 1.3. „Сучасний стан розробки періодизації історико-правового процесу”** робиться висновок, що для сучасного етапу розвитку історико-правової науки характерним є підвищення інтересу дослідників до проблеми періодизації історико-правового процесу. Питання про періодизацію історії права, про адекватне розуміння її специфіки, ролі,

значення, принципи і критерії до цього дня є дискусійним і активно обговорюється у вітчизняній і зарубіжній літературі. У той же час, як видно із здійсненого аналізу, сьогодні відсутнє системне монографічне дослідження названої проблеми. Перш за все, це стосується концептуальних, теоретико-методологічних основ періодизації історико-правового процесу.

Розділ другий „Теоретико-методологічні основи періодизації історико-правового процесу” складається із трьох підрозділів і присвячений розгляду таких важливих теоретико-методологічних проблем, як поняття історико-правового процесу в якості об'єкта періодизації, поняття, особливості, роль і значення періодизації історико-правового процесу, а також головні методологічні вимоги до проведення такої періодизації.

У **підрозділі 2.1. „Історико-правовий процес як об'єкт періодизації”** на підставі аналізу численних підходів до розуміння історичного процесу (релігійний (теологічний), природничо-науковий (або натуралістичний), соціально-економічний, культурно-історичний, техніко-технологічний (техніцистський, техніко-детерміністський), постмодерністський, синергетичний і семіотичний), а також з'ясування співвідношення понять „історико-правова реальність” та „історико-правовий процес”, пропонується така авторська дефініція поняття „історико-правовий процес”: історико-правовий процес – це особлива категорія історико-правового пізнання (історико-правових наук), що відображає процес безперервного і нескінченного руху права, тривалість і послідовність зміни якісно відмінних етапів, стадій або фаз у ході історико-правового руху – у виникненні, розвитку і завершенні правових подій, явищ, норм.

У **підрозділі 2.2. „Періодизація історико-правового процесу: поняття, особливості, роль і значення”** обґрунтовується, що необхідність і важливість періодизації історико-правового процесу обумовлені такими критеріями: по-перше, суто науковими, пізнавальними причинами, оскільки глибоке і різностороннє пізнання історико-правового процесу вимагає певної упорядкованості історико-правових подій і явищ, по-друге – „освітніми”, „педагогічними” причинами, адже будь-яке навчання, викладання і педагогічний виклад припускають поетапність засвоєння матеріалу і наявність загальної схеми послідовності у тимчасовому потоці, прагнуть до ясності й простоти, вимагають певної систематизації, якою у даному випадку і є періодизація.

Науково-пізнавальна роль і значення періодизації історико-правового процесу полягає в упорядкуванні, систематизації історико-правового знання, полегшенні розуміння окремих правових явищ і дійсного історико-правового процесу у його різних фазах, виокремленні вузлових моментів в історії права, що сприяє виявленню і формулюванню закономірностей становлення і розвитку права, правових ідей.

Здійснений аналіз дозволив запропонувати таку дефініцію: періодизація історико-правового процесу – це поділ цього процесу за шкалою часу у формі визначених, слідуєчих один за одним, історичних періодів (ступенів, фаз, етапів) з урахуванням специфіки розвитку самого права і

впливу окремих сфер суспільного життя на розвиток права.

У підрозділі 2.3. „*Методологічні підстави періодизації історико-правового процесу*” на основі наукового спадку М. Барга, Л. Грініна, Н. Розова, Ф. Леонтовича і М. Дамірлі, сформовано систему важливих методологічних принципів побудови періодизації історико-правового процесу. Ці принципи такі: 1) наявність однакових підстав, згідно з якими побудова періодизації вимагає при виділенні рівних за таксономічною значущістю періодів виходити з однакових причин (критеріїв); 2) дотримання ієрархії, яке припускає, що при складній періодизації, коли вищі ступені усередині себе поділяються на нижчі, періоди кожного подальшого рівня поділу повинні бути таксономічно менш важливими, ніж періоди попереднього рівня; 3) рівноправність періодів одного ступеня поділу; 4) в рамках кожного виокремленого періоду історико-правового процесу можливе існування підперіодів; 5) виокремлення, крім головного критерію періодизації, що визначає кількість та характеристики виокремлених періодів, ще додаткового критерію, за допомогою якого уточнюються підперіоди й хронологія; 6) періодизація повинна бути єдиною для предмета, що вивчається, в цілому; 7) періодизація повинна здійснюватися в контексті самого історичного процесу; 8) періодизація повинна відповідати внутрішньому механізмові розвитку об’єкта пізнання, повинна пояснювати його з середини, сама внутрішня логіка, механізм руху права повинні розкриватися, проявляти себе за допомогою цієї періодизації, її структури; 9) періодизація повинна відображувати історію як явище, що вивчається, в цілому, так і будь-який його аспект як цілісний, підпорядкований внутрішній логіці розвитку елемент; 10) періоди не можна строго відмежовувати один від одного; 11) у концептуальному плані структура періодизації історико-правового процесу повинна бути зіставною з ключовими категоріями найбільш розвинених і продуктивних макроісторичних парадигм; 12) періодизація історико-правового процесу повинна прямо співвідноситися з головними характеристиками, визначальними якостями, які обумовлюють специфіку і стабільність різних частин історико-правової реальності; 13) періодизація історико-правового процесу повинна бути одноманітною у часі: некоректним є поділ ранніх періодів історії на підставі одного критерію, а пізніших – на підставі іншого; 14) повинен бути врахований вплив окремих сфер суспільного життя на розвиток права; 15) не повинна випускатися з уваги очевидна відмінність у швидкості історичних змін у просторі, але у той же час, це не повинно підривати цілісності періодизації в її ключових аспектах.

Для того, щоб критерії періодизації історико-правового процесу виявилися спроможними і придатними для виконання відповідних функцій, вони повинні відповідати таким методологічним вимогам (установкам): 1) в основі своїй мати постійні, закономірні, а не тимчасові й випадкові чинники; 2) слід враховувати як об’єктивні, так і суб’єктивні чинники, що прямо впливають на процес становлення і розвитку правових явищ; 3) якщо за основу періодизації береться не один, а декілька критеріїв, то один із них

повинен бути основним, домінуючим, причому він має бути безпосередньо пов'язаним із правом.

Розділ третій „Основні підходи до періодизації історико-правового процесу” включає чотири підрозділи. При розгляді основних підходів до періодизації історико-правового процесу автор виходить із того, що на сьогодні визначилися дві основні групи методологічних підходів до періодизації історичного процесу взагалі та історико-правового процесу, зокрема. Одна із них включає моністичні підходи (унітарно-стадіальний, лінійно-стадіальні, європоцентристський), інша – плюралістичні (плюрально-циклічні, цивілізаційний). У рамках кожного з підходів виокремлюються численні концепції, побудовані на різних підставах.

У *підрозділі 3.1. „Моністичні (унітарно-стадіальні, європоцентристські) підходи до періодизації”*, який складається із двох пунктів, надається загальна характеристика моністичних (унітарно-стадіальних, європоцентристських) підходів (пункт 3.1.1), а також аналізуються сучасні варіанти інтерпретації і модернізації формаційного підходу (пункт 3.1.2).

Підкреслюється, що моністичні (унітарно-стадіальний, лінійно-стадіальні, європоцентристські) підходи мають загальну основу. Характерною відмінністю для них є однолінійність, опис єдиної лінії розвитку людства. Корінна ідея формаційного підходу – єдність людської історії та її прогрес у формі стадіального розвитку. Всі вони орієнтуються на історію Західної Європи, тобто є європоцентристськими. Ці підходи займали важливе місце в концепціях таких учених, як Ж. Тюрбо, А. Сміт, А. Сен-Сімон, Ж. А. Кондорсе, О. Конт. Важливий крок у розвитку унітарно-стадіального підходу до періодизації історичного процесу пов'язаний з іменами К. Маркса і Ф. Енгельса. Найважливішою складовою створеною ними в середині ХІХ ст. матеріалістичного розуміння історії (історичного матеріалізму) є формаційна теорія. Марксистська концепція пов'язана із визнанням способу виробництва основною детермінантою суспільного розвитку і виокремленням на цій основі певних стадій або формацій. У певному значенні формаційний підхід є також європоцентристським, оскільки теорія соціально-економічних формацій головним чином базується на емпіричному матеріалі, перш за все, європейських країн. Але у них є деякі відмінності, що стосуються джерел розвитку і періодів. Джерела розвитку у європоцентристів є скоріше духовними, ніж матеріальними.

Існують і сучасні західні унітарно-стадіальні концепції. Унітарно-стадіальний характер мали майже всі ранні теорії модернізації (У. У. Росту, Ш. Ейзенштадт, З. Блек). До найвідоміших сучасних унітарно-стадіальних концепцій належать теорія індустріального суспільства (Р. Арон) та розроблена пізніше теорія постіндустріального (надіндустріального, технотронного, інформаційного, сервісного тощо) суспільства (Д. Белл, А. Туреній, О. Тоффлер, І. Ілліч, І. Масуда та ін.). В ортодоксальних концепціях постіндустріального суспільства технічний чинник висувається як основна детермінанта.

Найбільші претензії на всебічність виявляє формаційний підхід. Це зумовило широку опозицію стосовно нього з боку інших підходів, яка вилилася у своєрідну дихотомію – марксистський монізм або західний плюралізм. Показовим у зв'язку із цим є протистояння формаційного і цивілізаційного підходів.

Хоча у даний час п'ятичленна періодизація втратила колишні позиції, у світлі змін, що відбуваються в суспільстві та його свідомості, в науковій літературі останніх років демонструється обмеженість і однобічність поглядів на історію у світлі марксистської п'ятичленної формаційної періодизації історичного процесу, що панувала протягом десятиліть, висловлюються найрізноманітніші думки з приводу оновлення формаційної теорії (Т. Панфілов, І. Дьяконов), робляться численні спроби модернізувати формаційну теорію (такими, зокрема, є концепції Ю. Семенова і Л. Грініна).

У *підрозділі 3.2. „Плюралістичні (плюрально-циклічні, цивілізаційний) підходи до періодизації”* зазначається, що головна ідея плюралістичних (плюрально-циклічних, цивілізаційного) підходів – заперечення єдності історії людства і його прогресуючого розвитку. При цьому використовувалися різні терміни для позначення історичних одиниць що виокремлюються згідно з цими підходами, але найчастіше використовувалося поняття „цивілізація”. Однолінійності протиставилася багатолінійність, зміні стадій розвитку в масштабі людства – чергування історичних одиниць (культурно-історичних типів, культур, цивілізацій тощо), їх виникнення, розквіт і загибель. Якщо лінійно-стадіальні концепції абсолютизували безперервність розвитку, то плюрально-циклічні – його переривчастість.

Перші уявлення про циклічний підхід до періодизації знайшли своє віддзеркалення у старогрецькій філософії. Старогрецький історик Полібій залишив досить розгорнуте уявлення про циклічну періодизацію історичного процесу. У новий час одним із перших до проблеми періодизації історичного процесу звернувся італійський мислитель Джанбаттіста Віко, відомий своєю концепцією історичного коловороту.

Важливим етапом у розвитку плюралістичної парадигми став цивілізаційний або культурно-історичний підхід. Цей підхід почав формуватися у другій половині XIX ст. Він знайшов свою класичну завершеність у праці російського мислителя Н. Данілевського "Росія і Європа". У XX ст. цю лінію було продовжено у "Сутінках Європи" німецького мислителя О. Шпенглера, "Збагненні історії" А. Дж. Тойнбі, а також у працях П. Сорокіна, Ф. Бегбі, К. Квіглі, Л. Гумільова та ін.

У *підрозділі 3.3. „Переваги й недоліки формаційного і цивілізаційного підходів до історико-правового процесу і можливості їхнього синтезу”* узагальнення відповідної літератури дозволило констатувати таке.

Основними недоліками формаційного підходу є: 1) він як основна детермінанта виокремлює лише один фактор розвитку суспільства – соціально-економічний, залишаючи решту чинників поза увагою, зменшуючи тим самим роль культурно-духовного життя суспільства у

розвитку державності і права; 2) європоцентризм: його розроблено на матеріалі історії Західної Європи і без достатніх підстав перенесено на всесвітню історію, результатом чого є те, що реальні тенденції і форми розвитку суспільств у багатьох регіонах і країнах світу, перш за все, всього Сходу, не укладаються в схему п'яти формацій (історії не відоме жодне суспільство, яке "пройшло" б не тільки всі формації, але хоча б навіть три із них); 3) він націлений на макросоціологічний аналіз історико-правового процесу й ігнорує мікросоціологічний, такий, що створює ґрунт для зближення соціально-економічного дослідження з дослідженням цінностей, норм поведінки, колективної свідомості, релігійних установок і картин світу, закладених у свідомості людей їх культурою; 4) однолінійність, телеологічність і утопічність: він надає історико-правовому процесу строгу послідовність стадій розвитку, певну заданість, сенс і фінал цього розвитку – комунізм як ідеальний стан суспільного життя без держави і права. Класики марксизму спробували описати суспільство, якого не було в реальному світі. Формаційний підхід припускає однолінійність у трактуванні історичного розвитку державності і правової системи як механічну зміну одного історичного типу держави і права іншим (що не відповідає реальному ходу історії з його різноманіттям шляхів і форм державно-правового розвитку, з циклічністю цього розвитку, можливістю поворотних процесів при зміні типів держав і права), а також характеристику соціалістичного типу держави і права як історично останнього і вищого історичного типу держави і права; 5) формаційний підхід зводить державу і право до ролі інструменту політичного панування експлуататорського класу; 6) він концентрує увагу тільки на зв'язках „вертикальних”, зв'язках у часі, діахронних і тільки на тих, що розуміються у край односторонньо, лише як зв'язки між різними стадіями розвитку всередині одних і тих же суспільств, держав і правових систем, ігноруючи зв'язки „горизонтальні”, синхронні, тобто зв'язки між суспільствами, що співіснували у просторі, державами і правовими системами.

Недоліки цивілізаційного підходу можуть бути зведені до такого: 1) на відміну від формаційної теорії, яка є більш-менш цілісним ученням, єдиної цивілізаційної теорії, як такої, не існує. В дійсності існують різні теорії цивілізацій, а сам цивілізаційний підхід є певним сумативним набором схожих методологічних установок, принципів. Сам термін „цивілізація” також є досить багатозначним; 2) аморфність, розпливчастість критеріїв, за якими характеризуються цивілізації, їх типи, слабка визначеність причинно-наслідкових зв'язків між цими критеріями; 3) прихильники цивілізаційного підходу, хоча і не заперечують ідеї розвитку кожної з конкретних цивілізацій і відмовляють цій ідеї у праві на існування стосовно світової сукупності цивілізацій, минулих і нинішніх, не помічають, що ця сукупність є єдиною цілісною системою; 4) ігнорування взаємодії між співіснуючими локальними цивілізаціями, суспільствами, державами і правовими системами.

Переваги й недоліки формаційного і цивілізаційного підходів більш чітко виявляються при розгляді їх співвідношення і можуть бути зведені до

такого.

Формаційний підхід є переважно онтологічним аналізом історико-правового процесу, тобто виявленням його глибинних, сутнісних підстав. Згідно з даним підходом історико-правовий процес підпорядковується незалежному від свідомості людей процесу зміни суспільно-економічних формацій. Формаційний аналіз – це розріз історико-правового процесу „по вертикалі”, тоді як цивілізаційний – це аналіз історико-правового процесу „по горизонталі”. Якщо, наприклад, цивілізаційний підхід дозволяє встановити, чим відрізняються японське суспільство і право від англійських суспільства і права, то формаційний підхід дозволяє встановити, чим відрізняються сучасні японське суспільство і право від японських суспільства і права середніх віків.

Формаційний підхід – це переважно соціально-економічний зріз історичного (зокрема, історико-правового) процесу. За початковий пункт збагнення історії він бере спосіб матеріального виробництва, як такий, що визначає в кінці-кінців усі інші сфери суспільного життя, зокрема правову. Цивілізаційний підхід віддає перевагу культурологічному чиннику. Його початковий пункт – культура, причому, культура поведінкового порядку: традиції, звичаї, обряди тощо.

Якщо прихильники формаційного підходу починають вивчення суспільства так би мовити „знизу”, тобто з аналізу способу виробництва, то прихильники цивілізаційного підходу – „зверху”, тобто з аналізу культури в усьому різноманітті її форм і відносин (релігія, мистецтво, мораль, право, політика тощо). Якщо формаційний підхід залишає поза увагою духовно-культурне життя суспільства, то цивілізаційний підхід ігнорує матеріальне життя. При цьому, головна відмінність (перевага) цивілізаційного підходу полягає у розкритті суті, сенсу будь-якої історичної епохи „через її людський вимір”. Цивілізаційний підхід, включаючи як об’єктивний, так і суб’єктивний (антропологічний) аспекти історії, вперше відкриває можливість побудови власне історичної методології, яка дозволяє представити історичний процес у динамічному поєднанні об’єктивно-заданого і суб’єктивно-вольового начал.

Формаційний підхід при всіх його недоліках являє собою одну із перших спроб побудови на основі наукової раціональності глобальної картини людської історії (метатеорії історичного процесу). Конкретно-наукові аспекти його багато в чому застаріли, але сам підхід зберігає свою наукову цінність.

Таким чином, формаційний підхід багато чого може дати і для розвитку цивілізаційного підходу. У той же час цивілізаційний підхід дозволяє подолати вищезгадані недоліки формаційного підходу. Можливість синтезу двох зазначених підходів не тільки набула теоретичного обґрунтування, але й віддзеркалилася у дослідницькій практиці. Такими є, наприклад, праці Л. Васильєва, Ю. Павленка, І. Честнова.

У *підрозділі 3.4. „Підхід багаточинника (синтетичного) до періодизації історико-правового процесу”* узагальнюються результати здійсненого дослідження, що дозволило запропонувати авторський підхід до

цієї проблеми, який може бути названий підходом багаточинника (синтетичним). Початкова посилка цього підходу полягає в тому, що право є самостійною сферою суспільного життя і, отже, періодизація історико-правового процесу повинна ґрунтуватися на ході історичного руху, перш за все, самого права, відповідати внутрішньому механізмові його розвитку. Інші чинники, при всій їх значущості, не можуть бути головним і вирішальним критерієм.

Отже, саме право повинно бути основним критерієм періодизації історико-правового процесу. У цьому плані можуть мати значення значні перетворення у правовому житті суспільства, фундаментальні правові реформи, важливі правові пам'ятки. Однак при цьому надзвичайно важливим для історико-правових досліджень є також виявлення взаємозв'язків права з іншими спеціалізованими сферами суспільного життя, складовою частиною яких воно є. Адже право розвивається під впливом багатьох чинників, а на різних етапах на його розвиток впливають ті чи інші чинники (державно-політичні, соціально-економічні, духовно-культурні). Причому, рух права відбувається нерівномірно, через зміну криз і проривів, хаосов і порядків із виходом на авансцену історико-правового процесу то одних, то інших чинників.

Вплив зазначених соціально-культурних чинників має бути додатковим критерієм періодизації історико-правового процесу. Положення про те, що право розвивається під впливом багатьох чинників, а на різних етапах розвитку права мають значення ті або інші чинники, вимагають обліку положень як формаційного, так і цивілізаційного підходів. Якщо перший із них дозволить виявити взаємозв'язок права із соціально-економічною складовою суспільства, то другий – із духовно-культурною сферою. Крім того, створення повної правової картини періоду, що вивчається часто вимагає синтезу положень цивілізаційного і формаційного підходів, тим більше, що приклади подібного синтезу вже є в соціально-гуманітарній літературі. Проте здійснюваний при цьому синтез не повинен мати чисто еклектичного характеру, а повинен припускати методологічне впорядкування різних принципів та елементів зазначених підходів з обов'язковим урахуванням принципу додатковості.

ВИСНОВКИ

У дослідженні вперше у вітчизняній юридичній науці здійснено комплексний теоретико-методологічний аналіз концептуальних основ періодизації історико-правового процесу.

Основні результати дослідження відображаються у таких положеннях:

1. Історико-правовий процес – це особлива категорія історико-правового пізнання (історико-правових наук), що відображає процес безперервного і нескінченного руху права, тривалість і послідовність зміни якісно відмінних етапів, стадій або фаз у ході історико-правового руху – у виникненні, розвитку і завершенні правових подій, явищ, норм.

2. Періодизація історико-правового процесу – це поділ цього процесу за шкалою часу у формі визначених, слідуючих один за одним, історичних періодів (ступенів, фаз, етапів) з урахуванням специфіки розвитку самого права і впливу окремих сфер суспільного життя на розвиток права.

3. Науково-пізнавальне значення періодизації історико-правового процесу полягає у впорядкуванні, систематизації історико-правового знання, полегшенні розуміння окремих правових явищ і дійсного історико-правового процесу у його різних фазах, у виокремленні вузлових моментів в історії права, що сприяє зрештою виявленню і формулюванню закономірностей становлення і розвитку права, правових ідей.

4. На основі наукового спадку М. Барга, Л. Грініна, Н. Розова, Ф. Леонтовича і М. Дамірлі, сформовано систему важливих методологічних принципів побудови періодизації історико-правового процесу, яка включає:

наявність однакових підстав, згідно з якими побудова періодизації вимагає при виокремленні рівних за таксономічною значущістю періодів виходити з однакових причин (критеріїв);

дотримання ієрархії, яка припускає, що при складній періодизації, коли вищі ступені усередині себе розбиті на нижчі, періоди кожного подальшого рівня поділу повинні бути таксономічно менш важливими, ніж періоди попереднього рівня;

рівноправність періодів одного ступеня поділу;

можливість існування в рамках кожного виділеного періоду історико-правового процесу підперіодів;

виокремлення, крім головного критерію періодизації, який визначає кількість і характеристики періодів, що виділяються, ще додаткового критерію, за допомогою якого уточнюються підперіоди і хронологія;

єдність періодизації для предмета, що вивчається, в цілому;

періодизація повинна ґрунтуватися на історичному русі предмета відповідної історико-правової дисципліни;

відповідність періодизації внутрішньому механізмові розвитку об'єкта пізнання, з'ясування його самого, внутрішньої логіки, механізму руху права прояву себе за допомогою цієї періодизації та її структури;

забезпечення періодизації як історії явища, що вивчається, в цілому, так і будь-якого його аспекту як цілісного, підлеглого внутрішній логіці розвитку;

неможливість строгого відмежування періодів один від одного;

необхідність зіставлення у концептуальному плані структури періодизації історико-правового процесу з ключовими категоріями найбільш розвинених і продуктивних макроісторичних парадигм;

співвідношення періодизації історико-правового процесу з головними характеристиками, визначальними якостями, які задають специфіку і стабільність різним частинам історико-правової реальності;

одноманітність періодизації історико-правового процесу у часі, оскільки некоректним є поділ ранніх періодів історії на підставі одного критерію, а пізніших – на підставі іншого;

необхідність урахування впливу окремих сфер суспільного життя на розвиток права;

обов'язковість взяття до уваги очевидної відмінності у швидкості історичних змін у просторі, що, у той же час, не повинно підривати цілісності періодизації в її ключових аспектах.

5. Для того, щоб критерії періодизації історико-правового процесу виявилися спроможними і придатними для виконання відповідних функцій, вони повинні відповідати таким методологічним вимогам:

в основі своїй мати постійні, закономірні, а не тимчасові й випадкові чинники;

слід враховувати як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, що прямо впливають на процес становлення і розвитку правових явищ;

якщо за основу періодизації береться не один, а декілька критеріїв, то один із них повинен бути основним, домінуючим, причому він має бути безпосередньо пов'язаним із правом.

6. Здійснене дослідження дозволило запропонувати авторський підхід до даної проблеми, який може бути названий підходом багаточинника (синтетичним). Основні положення представленого підходу багаточинника (синтетичного) можуть бути сформульовані так:

1) первісна послідовність полягає в тому, що право є самостійною сферою суспільного життя і, отже, періодизація історико-правового процесу повинна ґрунтуватися на ході історичного руху, перш за все, самого права, відповідати внутрішньому механізмові його розвитку. Інші чинники, попри всю їхню значущість, не можуть бути головним і вирішальним критерієм. Отже, саме право повинне бути основним критерієм періодизації історико-правового процесу. У зазначеному плані мають значення суттєві перетворення у правовому житті суспільства, фундаментальні правові реформи, важливі правові пам'ятки;

2) надзвичайно важливим для історико-правових досліджень є також виявлення взаємозв'язків права з іншими спеціалізованими сферами суспільного життя, складовою частиною яких воно є. Адже право розвивається під впливом багатьох чинників, а на різних етапах розвитку права мають значення ті чи інші чинники (державно-політичні, соціально-економічні, духовно-культурні). Причому, рух права відбувається нерівномірно, через зміну криз і проривів, хаосов і порядків із виходом на авансцену історико-правового процесу то одних, то інших чинників. Вплив зазначених соціально-культурних чинників має бути додатковим критерієм періодизації історико-правового процесу. Це означає, що вищезазначені чинники можуть бути критерієм виокремлення підетапів в історико-правовому процесі й основою хронології у ньому;

3) зазначена у попередньому пункті обставина вимагає обліку положень як формаційного, так і цивілізаційного підходів. Якщо перший із них дозволяє виявити взаємозв'язок права із соціально-економічною складовою суспільства, то останній – із духовно-культурною сферою;

4) створення цілісної правової картини періоду, що вивчається, часто вимагає синтезу положень цивілізаційного і формаційного підходів, тим більше, що приклади подібного синтезу вже існують у соціально-гуманітарній літературі. Проте, здійснюваний при цьому синтез не повинен мати чисто еkleктичного характеру, а повинен припускати методологічне упорядкування різних принципів та елементів зазначених підходів;

5) принцип додатковості дозволяє застосування у рамках представленого підходу інших концептуальних підходів і методів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Резник А. Особенности цивилизационного подхода к истории государства и права в его связи с формационным подходом / А. Резник // Митна справа. – 2007. – № 5. – С. 45-50.

2. Резнік О. І. Періодизація історії права в працях К. Неволіна / О.І. Резнік // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 36. – Одеса, 2008. – С. 231-234.

3. Резник А. Ф. Леонтович о периодизации истории права / А. Резник // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. – Вип. 33. – Одеса, 2008. – С. 433-439.

4. Резнік О.І. Історико-правовий процес як об'єкт періодизації / О.І. Резнік // Вісник прокуратури України. – № 6. – 2008. – С. 32-38.

5. Резник А.И. Периодизация историко-правового процесса: специфика и значение / А.И. Резник // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції молодих науковців, аспірантів і студентів, присвяченої пам'яті видатних вчених-юристів П.О. Недбайла, О.В. Сурілова, В.В. Копейчікова, Одеса, 4 – 5 березня 2005 р. – Одеса, 2005. – С. 162-166.

6. Резник А. Периодизация истории права: опыт К. Неволина / А. Резник // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави: Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції правників-початківців, присвяченої пам'яті видатних учених-юристів П.О. Недбайла, О.В. Сурілова, В.В. Копейчікова, Одеса, 10 – 11 листопада 2006 р. – Одеса, 2006. – С. 331-335.

7. Резнік О.І. Методологічні особливості періодизації історико-правового процесу / О.І. Резнік // Правове життя сучасної України: Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції (м. Одеса, 18 – 19 квітня 2008 р.) – Одеса, 2007. – С. 72-74.

8. Резник А.И. Формационный подход к истории государства и права: преимущества и недостатки / А.И. Резник // Право XXI століття: Зб. наук. праць Міжнародної наук. практ. конференції “Другі Прибузькі читання”. – Миколаїв: Юрид. л-ра, 2006. – С. 354-357.

АНОТАЦІЯ

Резнік О.І. Періодизація історико-правового процесу: концептуальні аспекти. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2008.

У дисертації вперше у вітчизняній юридичній науці на монографічному рівні комплексно аналізуються концептуальні основи періодизації історико-правового процесу. Висвітлено розробку проблеми періодизації в історії вітчизняної історико-правової науки, починаючи з 60-х років ХІХ ст. і до сьогодення; визначені поняття „історико-правовий процес” і „періодизація історико-правового процесу”. Досліджено методологічні основи (принципи та установки) періодизації історико-правового процесу. Проаналізовано основні підходи до періодизації історичного процесу, що існують у філософсько-історичних наукових конструкціях минулого і сучасності. Виявлено можливості існуючих підходів до періодизації історико-правового процесу. Зокрема, уточнено переваги й недоліки, а також можливості синтезу формаційного і цивілізаційного підходів. Запропонований авторський підхід – багаточинник (синтетичний) – до періодизації історико-правового процесу.

Ключові слова: періодизація, концептуальні аспекти, історико-правовий процес, періодизація історико-правового процесу, формаційний підхід, цивілізаційний підхід, моністичні та плюралістичні підходи, підхід багаточинника (синтетичний).

АННОТАЦИЯ

Резник О.И. Периодизация историко-правового процесса: концептуальные аспекты. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права, история политических и правовых учений. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2008.

В диссертации представлено решение важной научной задачи, заключающейся в том, что впервые в отечественной юридической науке, осуществлен комплексный теоретико-методологический анализ концептуальных основ периодизации историко-правового процесса.

Впервые в отечественной юридической науке на монографическом уровне комплексно анализируются концептуальные основы периодизации историко-правового процесса. Освещена разработка проблемы периодизации в истории отечественной историко-правовой науки, начиная с 60-х годов ХІХ в. до наших дней.

Разработаны понятия "историко-правовой процесс" и "периодизация историко-правового процесса", а также методологические основы (принципы и установки) периодизации историко-правового процесса. В частности, в числе важных методологических принципов построения периодизации

историко-правового процесса выделяются: наличие одинаковых оснований, согласно которому построение периодизации требует при выделении равных по таксономической значимости периодов исходить из одинаковых причин (критериев); соблюдение иерархии, которое предполагает, что при сложной периодизации, когда высшие ступени внутри себя разбиты на низшие, периоды каждого последующего уровня деления должны быть таксономически менее важными, в сравнении с периодами предыдущего уровня; равноправие периодов одной ступени деления; выделение помимо главного критерия периодизации, определяющего количество и характеристики выделяемых периодов, еще дополнительного критерия, с помощью которого уточняются подпериоды и хронология; периодизация должна быть единой для изучаемого предмета в целом; периодизация должна основываться на самом ходе исторического движения предмета соответствующей историко-правовой дисциплины; периодизация должна соответствовать внутреннему механизму развития объекта познания; периодизация должна обеспечить рассмотрение как истории изучаемого явления в целом, так и любого ее аспекта в качестве целостного, подчиненного внутренней логике развития; периоды нельзя строго ограничивать один от другого; в концептуальном плане структура периодизации историко-правового процесса должна быть сопоставимой с ключевыми категориями наиболее развитых и продуктивных макроисторических парадигм; периодизация историко-правового процесса должна прямо соотноситься с главными характеристиками, определяющими качествами, задающими специфику и стабильность различных частей историко-правовой реальности; периодизация историко-правового процесса должна быть единообразной во времени: некорректным является деление ранних периодов истории на основании одного критерия, а более поздних периодов – на основании другого; должно быть учтено влияние отдельных сфер общественной жизни на развитие права.

Проанализированы основные подходы к периодизации исторического процесса, существующие в философско-исторических научных конструкциях прошлого и современности. Выявлены возможности существующих подходов к периодизации историко-правового процесса. В частности, уточнены преимущества и недостатки, а также возможности синтеза формационного и цивилизационного подходов.

Предложен авторский подход – многофакторный (синтетический) – к периодизации историко-правового процесса, который основывается на таких положениях: право является самостоятельной сферой общественной жизни и значит, периодизация историко-правового процесса должна базироваться на ходе исторического движения, прежде всего, самого права; чрезвычайно важным является также выявление взаимосвязей права с другими специализированными сферами общественной жизни, составной частью, которой оно есть; положение о том, что право развивается под влиянием многих факторов, а в разных этапах развития права имеют значение те или иные факторы, требующие учета положений как формационного, так и

цивилизационного подходов; создание полной правовой картины изучаемого периода часто требует синтеза положений цивилизационного и формационного подходов.

Ключевые слова: периодизация, концептуальные аспекты, историко-правовой процесс, периодизация историко-правового процесса, формационный подход, цивилизационный подход, монистические и плюралистические подходы, многофакторный (синтетический) подход.

SUMMARY

O.I. Reznik. Periodization of Historical Legal Process: Conceptual Aspects.

– Manuscript.

Candidate's of Law thesis (speciality 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Studies. – Odessa National Law Academy, Odessa, 2008.

For the first time in the national legal science conceptual principles of periodization of historical legal process have undergone systematic analysis on monographic level. The problem development of periodization of historic legal process has been elucidated. The notions of “historical legal process” and “periodization of historical legal process” have been elaborated. Methodological fundamentals (principles and determination) of periodization of historical legal process have been researched. Main approaches towards periodization of historical process existing in philosophical and historical scientific constructions of the past and modern times have been analyzed. Resources of existing approaches towards periodization of historical and legal process have been exposed. Advantages and disadvantages in historical legal researches as well as the resources of synthesis of formation and civilization approaches have been specified.

Key words: periodization, conceptual aspects, historical legal aspect, periodization of historical legal process, formation approach, civilization approach, monistic and pluralistic approaches, multifaceted (synthetic) approach.